

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ

Анатолій Теклюк

ДЕРЖАТИ ВЛАДУ НАД БУТТЯМ І СУТНІСТЮ.

Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). *Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділи V-VI* (Т. V, сс. 179-198). Київ: Дух і Літера.

Велика, копітка і довготривала праця творців української версії «Європейського словника філософій» (далі – ЄСФ), з одного боку, вже стала помітним явищем в українській філософії (і особливо в царині філософського перекладу), з іншого ж – це скоріше засіяне поле, а не зібраний урожай. На цьому полі вже пробиваються паростки, але вони потребують пильного догляду, щоб зрештою постати виплеканою інтелектуальною нивою й забезпечити українцям необхідний фундамент культурної самостійності та статус рівноправного учасника діалогів у світовій філософії.

Колись Василь Сухомлинський наголошував, що мова є «віконцями», через які ми бачимо світ. Для української філософської традиції віднайдення цих віконець є тим важливішим, що дуже часто з різних причин вони виявляються затуманеними, закіптюженими й тому такими, що спотворюють наше сприйняття світу й самих себе. Тож можна сказати, що ЄСФ є нашим українським миттям старих вікон у світ, а іноді – навіть прорубуванням нових.

V і VI розділи істотно урізноманітнюють змістову палітру V тому «Європейського словника філософій», додаючи до раніше описаного нами¹ тематику політичної філософії та онтології.

ДЕРЖАВА І ВЛАДА²

Якщо зважати на мету ЄСФ, яка полягає в увиразненні неперекладності, а не просто в описі історії чи змісту філософських понять, то вельми важливими є дві

© А. Теклюк, 2024

¹ Я маю на увазі описи розділів I-IV у попередньому числі *Sententiae*, див.: [Теклюк 2024; Головашенко 2024; Чухрай 2024].

² Розділ V «Держава і влада» містить одну нову статтю, а також два фрагменти дотичних статей з ЄСФ (томи I і III), до складу яких пропонуються дві нові Вставки:

Філіпп Рено, *State, government*, вступ до статті, надрукованої в I томі ЄСФ (с. 179)

Вставка А. Сергій Йосипенко, «Держава» в сучасній українській мові (с. 179-180)

вставки, що починають розділ. Сергій Йосипенко (Вставка «“Держава” в сучасній українській мові» до статті «State, government» з тому I; див.: [Кассен, Сігов: 179-180]³) на відміну від деяких інших авторів V тому чітко концентрується саме на розбіжності семантичних полів, зіставляючи відмінності терміновжитку між українською і західними мовами. Вельми важливим (враховуючи перспективу перекладу статей V тому щонайменше французькою) є, на мою думку, чітке розрізнення двох сенсів «держави»: (1) «національна держава»⁴ і (2) «інституція, що здійснює вищу владу»⁵. Звідси випливає доволі чітке співвіднесення обох цих сенсів з їхніми відповідниками в західних мовах, а також спектр неперекладних значень між ними й українською мовою, а ще між останньою і російською (наприклад, щодо пафосного значення рос. «держава» на відміну від «государство»). Також дуже слушним є наголошення на західних перекладацьких відповідниках для українських слів «державництво», «державник» і «урядовець» (с. 180).

Андрій Васильченко (Вставка «“Влада” в сучасній українській мові» до статті «Macht, Gewalt» з тому III) теж зосереджується саме на аспектах неперекладності українського терміна «влада» і похідного від нього «владарювання». Наголосивши на проміжному статусі «влади» між «Macht» і «Gewalt», автор аналізує ще один сенс українського терміна, споріднений із семантикою «власності», як і з семантикою «волі» та «сили». Розвитком цієї семантики і є «владарювання», в якому «волютаризм вихідної лексеми *влада* досягає свого апогею» (с. 182). На мій погляд, ця вставка є змістово вельми насиченою, а тому може бути розгорнута в повноцінну статтю, побудовану довкола неперекладних взаємодій «влади», «власності», «владарювання» і «волі».

У статті, яка має назву «Держава / влада» Олександр Киричок ґрунтовно аналізує етимологію цих слів, трансформацію їхніх значень від давніх часів до сучасності, відслідковуючи зміни функцій різних владних інституцій в українському середови-

Марк де Лоне, Macht, Gewalt, вступ до статті, надрукованої в III томі ЄСФ (с. 181)

Вставка А. **Андрій Васильченко, «Влада» в сучасній українській мові** (с. 181-183)

Олександр Киричок, Держава / влада (с. 183-192)

[§ I. Етимологія та домодерні значення;

§ II. Особливі конотації слів держава та власть на тлі європейських відповідників: А. «Власть» як авторитет і право (*auctoritas*); Б. «Власть» як змога, могутність, можливість володіти (*potestas*); В. «Власть» як набір наказових функцій і обсягу повноважень (*imperium*); Г. «Власть» як володіння (*dominium*);

§ III. Протомодерні трансформації значень та їхнє ідейне тло: А. «Держава» в республіканських інспіраціях; Б. «Держава» в абсолютистській традиції; В. Осмислення «держави» як сталою й незалежною від особистості правителя ладу чи форми правління;

§ IV. Влада, свавілля та відповідальність правителя;

§ V. Свобода та необхідність]

³ Далі посилання на це джерело подаються спрощено: лише номер сторінки в круглих дужках після скорочення с., без прізвищ укладачів і року публікації.

⁴ Тобто цілісність «вищого порядку, яка охоплює цілком конкретну територію, її мешканців, природні багатства», те саме, що «країна» (с. 179).

⁵ Ідеться про «значення абстрактної та дистанційованої від спільноти громадян інституції, яка, на відміну від країни чи народу/нації, не включає громадян, територію, багатства як свої складові, але здійснює щодо них вищу владу: тут українське слово держава, як також інші його континентальні відповідники, дорівнює англосаксонському government у його значеннях “3) сукупності законодавчої, виконавчої та судової влади, а також адміністрації; 4) сукупності діячів, які взаємодіють у здійсненні державної влади”» (ibid.).

щі. Слушно відзначено, що «процеси осучаснення владних інституцій, які активно розгортаються в Україні в останні роки, лише спроектовано впливають на повсякденне сприйняття значень слів» (с. 182). Зміна сенсів відповідних слів у широкому народному середовищі ще триває, і коли настане якісний зсув, мабуть, достеменно не знає ніхто.

Автор зазначає, що «Слова *держжава* та *владсть* у домодерний період вживалися у близьких до їхньої етимології значеннях, а саме – означали володіння, право та можливість утримувати чи контролювати майно, землі, людей, і тісно пов'язувалися з особою власника-правителя» (с. 183). Тут варто розглянути деякі слова української мови, які не мають прямого стосунку до держави, влади, але опосередковано демонструють владну функцію. Мова йде про такі звичні слова для українського селянина, як «держак», «держало». Ці слова позначають частину сільськогосподарського знаряддя (лопата, сапа, вила, граблі, сокира тощо), за яку тримаються під час роботи. Держак не виконує безпосередню дію щодо землі, сіна, деревини тощо, але він спрямовує зусилля і без нього бажана дія не станеться. Цей сільськогосподарський образ дає можливість краще зрозуміти вираз «держати владу в руках». Володар, керівник, управлінець зазвичай сам не виконує безпосередню виробничу роботу (не копає, не пече хліб, не мурує стіну тощо), він як той держак спрямовує відповідний функціональний елемент на певний об'єкт для виконання необхідної дії.

«Що стосується слова *влада*, то воно утворилося від польського *władza* (можливо, також від чеського *vláda*) не раніше, ніж у XV ст.» (с. 183), – зазначає автор. Але, можливо, слід було би зіставити слова «влада» і «лад». Одне зі значень слова лад – стан, коли все робиться, виконується, як слід, відповідно до певних вимог, правил тощо [УО n.d.]. Бо ж влада встановлює правила суспільного життя (сфера економічної діяльності, правові норми тощо), вона покликана наводити та підтримувати лад, протистояти безладу. А якщо ми звернемося до імен давньослов'янських богів Ладо і Лада, то, можливо, виявимо більш давні корені нашого слова влада, ніж XV ст. Ладнати щось, владнати справу – це все приклади з української мови, що демонструють значення позитивного влаштування чогось, того, що ти опанував чимось, що воно тобі підкорилося, і ти зробив те, що тобі треба.

Дуже важливим є порівняльний аналіз «влади» з тими значеннями, які в західний інтелектуальний обіг ввела латина з її гроном фундаментальних термінів (*auctoritas, potestas, imperium, dominium*). Наскільки мені відомо, це перший систематичний аналіз такого роду, зосереджений на питанні неперекладності українського терміна «влада». Подальший виклад (§ III) надає конкретні дані щодо історичних обставин і слововжитків, сконцентрованих в сучасній семантиці «влади». А в § IV, зосередивши увагу на аспектах відповідальності/свавілля, притаманних «владі», О. Киричок готує нас до правильного розуміння сучасної політичної свідомості українців, стосовно якої не можна сказати, що «домодерні уявлення про владу (як власне й про державу)» вже ніяк їй не властиві; навпаки, «вони час від часу проявляються на рівні й масової свідомості й політичних теорій або ідеологій» (с. 190).

БУТТЯ І СУТНІСТЬ⁶

Розвиток ЄСФ як «живого» проекту можна чітко побачити з того, як доповнюються/оновлюються статті про ті чи інші терміни, як в матеріалах останнього тому використовуються надбання попередніх томів, що постають цеглинками більшої філософської споруди, не втрачаючи самостійної значущості. І, що дуже важливо, авторам вдається дотриматися необхідного інтерпретаційного балансу між термінологією, яка функціонує в українській філософії, і загальноєвропейським контекстом. Бо ж «однією з цілей цього словника є спроба розглянути мовні реалії та ідіоматичний вплив фундаментальних філософських праць, відмежувавшись від того, що Жан-П'єр Лефевр назвав «онтологічним націоналізмом»» (див.: с. 193).

Ми добре пам'ятаємо, що коріння європейської філософії не просто в Античності, а саме в стародавній грецькій культурі, зокрема – у давньогрецькій мові. І для належного розуміння філософської термінології нам неминуче треба звертатися до філософських першопочатків, до тих філософських концептів, які поставали в мислителів Еллади. Такі фундаментальні філософські поняття, як буття і сутність, ми не зможемо зрозуміти, не звернувшись до спадку класиків. Олексій Панич у статті «Ousia» саме таким чином і веде читача до осягнення складних і визначальних філософських понять. А щоб нам не було самотньо на цьому шляху, Олена Сирцова і Андрій Васильченко (у вставці «Онтологічний словник Григорія Сковороди» до статті «Esti, einai» з I тому) пропонують мандрувати разом із видатним українським філософом. Він дає нам змогу певною мірою наблизитися до належного розуміння тих вихідних термінів, що побутували в давньогрецькій філософії⁷.

ЄСФ – це спроба мінімізувати наслідки неперекладностей, полегшити розуміння термінів, що прийшли з іншої мови, іншої епохи, іншої мисленнєвої традиції. Адже «за принципово важливими, і до того ж неперекладними, філософськими термінами зазвичай тягнеться шлейф частково вдалих перекладів, які до певної міри розкривають його зміст, але не настільки, щоб цілковито заступити собою оригінальний тер-

⁶ Розділ VI «Буття і сутність» містить одну нову статтю, а також фрагмент дотичної статті з ЄСФ (том I), до складу якої пропонується одна нова Вставка:

Барбара Кассен, *Esti, einai*, вступ до статті, надрукованої в I томі ЄСФ (с. 193)

Вставка А. **Олена Сирцова, Андрій Васильченко**, *Онтологічний словник Григорія Сковороди* (с. 193-198)

[а. *Іста*]; б. *Начало*; в. *Ничто*; г. *Найістотніше в людському житті: «ἀγαθή»*]

Олексій Панич, *Ousia* (с. 198-192)

[§ I. *Грецьке слово «οὐσία» й загальний контекст його філософського осмислення*;

§ II. *Аналіз «οὐσία» в «Категоріях»*;

§ III. *Аналіз «οὐσία» в «Метафізиці-Z»*: А. *Постановка питання*; Б. *Загальне та рід*; В. *Чимбутність*; Г. *Підмет: Г1) Речовина; Г2) Сполучення речовини з формою; Г3) Форма*; Д. *Підсумки: усія від «Категорій» до «Метафізики»*;

§ IV. *Переклади та неперекладність «οὐσία»*: А. *Субстанція*; Б. *Сутність*; В. *Між сутністю та субстанцією: плюси та мінуси контекстуального перекладу*; Г. *Новий термін і транслітерація*]

⁷ Особливо привертає увагу важливий для Сковороди термін «іста» («осередя невидимої природи», с. 194), що поєднує в собі гносеологічні («істина») й онтологічні («існування») конотації. Саме в онтологічному аспекті автори вбачають «певний перегук «істи» з «аристотелівським τὸ τί ἦν εἶναι «те, що (завжди) було в бутті»» (ibid.). Також важливою є паралель зі змістово дуже подібним українським терміном «істота» (с. 195).

мін. Історія таких односторонніх перекладів при цьому сприймається як частина історії вихідного (неперекладного) терміна» (с. 198).

Розглядаючи термін *οὐσία* в текстах Арістотеля, можна, спираючись на ґрунтовне дослідження Олексія Панича, погодитися, що вдалого відповідника в українській мові немає, власне немає таких відповідників і в інших європейських мовах. Позначити *οὐσία* як субстанцію чи буття означає збіднити зміст оригінального поняття, тому цілком слушно, що останнє «заслугує на особливе термінологічне відтворення, яке не зводитиме його ні до сутності, ні до субстанції, ні навіть до суми того та іншого. Зробити це можна двома способами: через запровадження нового терміна та через транслітерацію» (с. 213).

Власне, найцікавішою для мене частиною статті є останній параграф (Г. Новий термін і транслітерація). У ньому не лише наведені аргументи на користь того перекладацького рішення, яке автор статті згодом (у 2022 році)⁸ реалізує у своєму історичному перекладі «Метафізики» українською. Хоча важко не погодитися з тим, що «сутність» і «субстанція», два основні відповідники *οὐσία*, «живуть власним філософським життям і саме тому можуть лише з великою обережністю застосовуватися ретроспективно до текстів Арістотеля, які передували самій їхній появі та їхньому розшаруванню» (с. 212). «Додаткових конотацій» додає і взаємонакладання грекомовної і латинимовної традицій як базових для західного філософування. Тому цілком слушним здається висновок, що *οὐσία* «в контексті Арістотелевого філософування заслуговує на особливе термінологічне відтворення» (с. 213). Звісно, конструювання відповідника через транслітерацію є значно кращим варіантом такого відтворення.

Однак О. Панич розуміє й недоліки транслітераційного підходу, який, авжеж, не можна вважати ідеальним. Справді, слово «усія» досі не існувало як українське, тому читач, який би вперше зустрів його в тексті, був би цілком природно спантелечений. Але запитаймо себе, чи такою вже великою ціною є це спантелечення, якщо натомість ми отримуємо шанс досягнути менш «препарованого» (хоч і не ідеального, не «як такого») Арістотеля? На думку О. Панича, раз втрати все одно неминучі⁹, краще вдатись до транслітерації, адже це було б і «продуктивнішим з погляду інтересів читача, і ближчим до перебігу думки самого Арістотеля» (*ibid.*). Давайте на хвилину замислимося: якби терміни «філософія» в того ж Арістотеля, «Логос» у Геракліта чи «скепсис» у Секста Емпірика не транслітерувалися в нашій філософській культурі, а фігурували б щораз контекстно (наприклад, «філософія» то як «мудрість», то як «любомудріє», то якось іще)... На мою думку, це створило б істотні бар'єри для розуміння зазначених текстів. А головне – «доместиковані» одного разу «філософія», «Логос» чи «скепсис» істотно збагачують українську мову, пускають у ній коріння та з часом стають основою для приростання нових сенсів. Будемо сподіватися, що на «усію» чекає та сама доля.

⁸ Більшість статей V тому ЄСФ були написані задовго до його публікації в червні 2024 року. Утім, коли йдеться про перекладацький варіант «усія», то О. Панич обстоював його щонайменше з 2016 року, коли опублікував відповідну статтю у славнозвісному «арістотелівському» числі «Філософської думки» [Панич 2016].

⁹ Ми або контекстно перекладатимемо цілісний термін оригіналу різними відповідниками, фактично знищивши важливий для Арістотеля мотив термінологічної єдності, або ж подамо «первинний термін у всій його недоторканності», через що змушені будемо перекласти працю «тлумачення великою мірою на читача, якому перекладач може допомогти лише в коментарях» (*ibid.*).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Головашенко, І. (2024). «Геній мови»: філософування рідною мовою. Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділ II. Мова і філософія (Т. V, сс. 79-139). Київ: Дух і Літера. *Sententiae*, 43(2), 176-183. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.176>
- Кассен, Б., & Сігов, К. (2024). *Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей* (Т. V). Київ: Дух і Літера.
- Панич, О. (2016). Аристотелева «усія»: між субстанцією, сутністю і неперекладністю. *Філософська думка*, (5), 33-49. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/35>
- Теклюк, А. (2024). Дорога правди до блага та добра. Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділ I. Правда і добро (Т. V, сс. 17-77). Київ: Дух і Літера. *Sententiae*, 43(2), 170-175. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.170>
- УО. (n.d.). Лад. *Публічний електронний словник української мови*. Словник Укрліт.орг. <http://ukrlit.org/slovnkyk/%D0%BB%D0%B0%D0%B4>
- Чухрай, Е. (2024). Вільний «талан(т)» неперекладності. Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2024). Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділи III-IV (Т. V, сс. 139-157). Київ: Дух і Літера. *Sententiae*, 43(2), 184-192. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.184>

Одержано 3.08.2024

REFERENCES

- Cassin, B., & Sigov, K. (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables* (Vol. 5). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Chukhrai, E. (2024). The free “talan(t)” of untranslatability. Cassin, B., & Sigov, K. (Eds.). (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapter III-IV* (Vol. V, pp. 139-157). Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(2), 184-192. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.184>
- Holovashenko, I. (2024). „Genius of language”: philosophizing in the native language. Cassin, B., & Sigov, K. (Eds.). (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapter II. Language and philosophy* (Vol. V, pp. 79-139). Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(2), 176-183. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.176>
- Panych, O. (2016). Aristotle’s “ousia”: between substance, essence and nontranslatability. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (5), 33-49. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/35>
- Tekliuk, A. (2024). The Path of Pravda to Dobro and Blago. Cassin, B., & Sigov, K. (Eds.). (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapter I. Pravda and Dobro* (Vol. V, pp. 17-77). Kyiv: Duh i Litera. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 43(2), 170-175. <https://doi.org/10.31649/sent43.02.170>
- УО. (n.d.). Лад. [In Ukrainian]. *Public electronic dictionary of the Ukrainian language*. Dictionary UkrLit.org. <http://ukrlit.org/slovnkyk/%D0%BB%D0%B0%D0%B4>

Received 3.08.2024

Anatolii Tekliuk

To Hold Power Over Being and Essence. Cassin, B., & Sigov, C. (2024). *European dictionary of philosophies: Ukrainian context. Lexicon of untranslatables. Chapters V-VI* (Vol. V, pp. 179-198). Kyiv: Duh i Litera.

Review of Chapters V “State and Power” and VI “Being and Essence” from Volume V of the *European Dictionary of Philosophy* (Kyiv: Duh i Litera, 2024).

Анатолій Теклюк

Держати владу над буттям і сутністю. Кассен, Б., & Сігов, К. (2024). *Європейський словник філософій: український контекст. Лексикон неперекладностей. Розділи V-VI* (Т. V, сс. 179-198). Київ: Дух і Літера.

Огляд розділів V «Держава і влада» і VI «Буття і сутність» з V тому *Європейського словника філософій* (Київ: Дух і Літера, 2024).

Anatolii Tekliuk, PhD in Philosophy, Associate Professor at Vinnytsia National Technical University.

Анатолій Теклюк, к. філос. наук, доцент Вінницького національного технічного університету.

e-mail: gcvr216@gmail.com
